

Türkçe Fiillerin Yapım Ekleri Üzerine Bir Deneme

Bozkurt GÜVENÇ

"Türkçe, soylu bir dildir." -TB;

ve de...

Soyunca sorgulanmalıdır! -BG

Konu, gerekçe, kapsam ve amaç

Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri* eserinin (TDK, 6. baskı, 2000), "Yapıbilgisi" (2.) bölümünün yaklaşık yarısını dilimizdeki fiillerin, taban, üreme, anlam ve kullanım konularına ayırmıştır. Gramer ve dil bilgisinde, tanım ve sınıflama kadar örnekleme de önem veren Banguoğlu, Türkçe fiillerin yapısı üzerindeki (I.) bölümde: a. İsimden üreme fiiller, b. Fiilden üreme isimler c. Fiilden üreme fiiller konusunda, ayrıntılı sınıflamalar yaptıktan sonra, kelime çekimi başlıklı (II.) kısımda: Türkçe fiilleri, a. Anlamlarına, b. Kullanımlarına ve c. Çekimlerine göre, yeniden sınıflayarak -zaman, kişi, tarz, sayı, dilek ve şart kipleri üzerinde- kapsamlı bir "Çekim Cetveli" geliştirmiş; "Fiil Çatısı" altında: 1. Yalın, 2. Olumsuz, 3. Edil[g]en, 4. Dönüslü, 5. Karşılıklı ve 6. Ettir[t]en olmak üzere 6 farklı "görünüş" saptamıştı. Özetle, Banguoğlu'nun *Türkçe Gramerinde*, fiil yapıları ve çeşitleri üzerinde -birbirinden tam bağımsız görünmeyen- üç veya dört farklı sınıflama önerisi si bulunmaktadır.

Bu denemenin amacı, dil bilim ve gramer araştırmalarında izlenen sınıflama ölçütlerini sorgulamak, eleştirmek ya da geliştirmek değildir. İlk yayımından kırk yıl sonra 6. baskısı yapılan bir eser şüphesiz ki, değerini koruyan rakipsiz bir belge ve kaynaktır. Araştırmacı, bu denemesiyle, Türkçenin gramerinde, isimden üre[t]me fiillerde, taban ile mastar eki *m'k* (mek / mak) arasında yer alan *-de, -e, -el, -en, -er, -eş, -et- -i, -ik, -imse, -ir, -irge, -kir, -le, -len, -leş, -re, -se, -si...* ekleriyle; fiillerden üre[t]me fiillerde, *-der, -dir, -e, -ekle, -ele, -er, -erle, -gi, -i, -ik, -ikse, -iktir, -il, -imse, -in, -ir, -irge, -iş, -işle, -iştir, -it, -iy, -iz, -mele, -m, -meş, ve -ne* gibi ekler üzerinde durmaktadır. Sınıflamada kullanılan *-e* türü eklerin dilimizdeki ses uyumu kurallarından doğan *-a>e-* ve *-ı>i* ve *t>d* dönüşümleri ve büyük ses uyumunun sonucu *a-ı-0-u* ve *e-i-ö-ü* ünlüleri de dikkate alındığında, Banguoğlu'nun, toplam olarak 40'ı aşan fiil ekleri, tür ve sayı olarak -tam ikiye katlanmasa bile- dil öğretmenleriyle okuryazarların, dile ilgi duyan meraklıların aklını karıştıracak boyutlara ulaşır.

Türkçe Fiillerin Yapım Ekleri Üzerine Bir Deneme

Banguoğlu'nun ana kaynakları arasında yer alan Jean Deny'nin *Türk Dilinin Grameri* (1921) eserinden yararlanmış olması son derece doğal ve takdirle karşılanmalıdır. Aksini düşünmek yazara saygısızlık olur. Ancak, Banguoğlu, 50'li yıllarda *Türkçenin Grameri* eserini yayıma hazırlarken, Jean Deny'nin *Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları: Türkiye Türkçesi* (1955) yayımlanmış bulunuyordu. Banguoğlu'nun (1959) kaynakçasında yer alan bu yeni eserden ne ölçüde yararlandığını söylemek ise kolay değildir. Oytun Şahin tarafından özenle Türkçeye çevrilen, Fransız Bilimsel Araştırmalar Ulusal Merkezinin katkılarıyla TDK tarafından 1995'te yayımlanan ikinci gramerde, farklı ve yalın bir sınıflama stratejisi önerilmemiştir. Şöyle ki, Banguoğlu'nun *isim, sıfat, fiil ve zarf* kelimelerinin sınıflamasına dayalı "Yapıbilgisi" (1959) yerine, Deny her tür kelime için tek bir şema geliştirmiş ve uygulamıştır:

Kök + yapım eki + çekim eki!

Banguoğlu'nun *Türkçenin Grameri I Sesbilgisi* (1959), yirmi yıl önceki (*Anabatlarrıyla Türkçe... 1940*) denemesinde yer alan "kaba tasnif ve kısa tanımlara" uygun, güzel ders kitapları meydana gelemediği için yazılmıştı. Yazarın "İkinci Basılış"ta (1986), yinelediği gibi, "*Türkçenin Grameri*, öncü ve özendirici görevini [o yıllarda olduğu gibi] bugün de sürdürmektedir". Daha iyisinin yazılıp yazılmayacağı tartışmalı olsa da, Türkçenin yabancı dillerin saldırısı, yabancı dille öğretim curcunası ve küreselleşmenin önlenemeyen yükselişinde yaşadığı sorunlar, Türkçe gramerlere ve sesbilgisine duyulan gereksemeyi gündemde tutmaktadır (Hepçilingirler 2005). Bu deneme, eksik ve kusurlarıyla, yeni girişimlere belki bir çağrı olabilir.¹

Denemenin amacı, Banguoğlu'nun (1959) yaklaşımını Deny'nin (1955) ikinci denemesiyle karşılaştırıp eleştirmek, *Türkçenin grameri*'ni geliştirmek değildir. Sadece, dilimizin kendine özgü matematiksel mantığını ve ses bilgisi özelliklerini kavramak isteyen meraklı kişi gramerlere başvurduğunda hemen dikkati çeken bir yapı sorununu uzmanların eleştirisine sunmak istedim. İncelemenin gerekçesi şöyle özetlenebilir: *Tek heceli ve "fiillerden üretilen fiiller" de, kök ile çekim ekleri arasında yer alan yapım eklerinin (operatörlerin) ses benzerliklerini -fiil tabanının i s i m , s ı f a t ya da f i i l oluşunu- dikkate almadan; sadece, yapım eklerinin görev ve işlevlerine göre, tür ve sayılarını azaltarak sınıflamak, sanki mümkün gibi görünmektedir.*

Bu maksatla yapılan ön sınamada, Banguoğlu'nun (1959) sınıflamasındaki çekim eklerinin ses ve simgeleri, *yeterlik eki -bil-* ile *olumsuzluk eki -me'a-* eklemesine karşın, 20'nin altına çekilebilir: *-d, -e/a, -'e', -g', -i, -i', -k, -'k', -'l,*

¹ Osmanlı'nın "dil-kimlik" sorunu için bkz. Güvenç 2002 b: "Kim Kimin Kimliğinde? bölümü; günümüzün "Milli Kültür-Milli Dil" tartışmaları içinse bkz. Güvenç (2005: 414-419).

-m, -m', -'n, -'r, -'s', -'ş', -'t.

Bu modelde, ekleri simgeleyen *fonemlerin* önünde veya ardında görülen kesme ('X') işaretleri, dilimizin ses uyumu ve ses değişimi kurallarına bağlı olarak; sağa / sola açılan kısa (-X-) çizgiler ise, ekin o yönde bir veya birden çok, ünlü ya da ünsüz ek alabileceğini gösterir. Banguoğlu'nun yöntemine uyularak fiil üreten eklerin sınıflama ve tanımlamasında, Türkçede yaşayan örneklere yer verilmiştir.²

Seçilen fiil köklerinin en az *a/e* ile, özel hâllerde öteki ünlülere; yapım eklerinde ise *a/e* ünlüleriyle, özel hâllerde *ı/i*, *u/ü* örneklerine yer verilmeye çalışılmıştır. Denemede kullanılan fiil kökleriyle yapım eklerinin alfabetik dökümleri, makalenin ekindeki cetvellerde topluca bulunmaktadır.

Çok heceli fiil kökleri ile kelimenin (sözün) çekim ekleri denemenin kapsamı dışındadır. ("Kelime-söz" ayrımı için bkz. Porzig'in (2000), dil bilimci de Saussure'e (1954) göndermesi.)

Fiil tabanı ile eklerinin sınıflama ilkeleri ve kısaltmalar

1) Fiil kökleri *fk*, yapım ekleri *yk*, mastar ekleri *mk*, çekim eki *çk* olarak kısaltılırsa; *fk* hecesinde ve *yk*'da *a*'dan *ö*'ye bütün ünlüler, mastar ekinde yalnız *a/e* ünlüleri bulunabilir.

2) Fiillerin yapım (*çk*) eklerini oluşturan *morfemler* (ses birimleri) genel olarak ve paragraf (§) simgeleriyle sıralanmıştır.

3) Ayrac içindeki (B §) kısaltması, *Türkçenin Grameri*'ndeki paragraflar: (D/§ §) kısaltması ise, Şahin (1995) aracılığı Deny'nin son eserindeki kurallara yapılan göndermedir.

4) Bu denemede, Banguoğlu'nun, "fiil tabanı"na kök, "üreme" eklerine yapım eki, "üreme" sürecine "üretme" denecektir.

5) Yapım ekinin sol yanındaki kısa çizgi (-), ekin fiil köküne ya da kendinden önceki ekle olası bağlantılarını gösterir.

6) Yapım eklerini simgeleyen harfler / sesler (*fonemler*) arasındaki tek tırnak (') , kesme değil, yapım ekinde yer alabilen öteki ünlüleri simgeler.

7) Yapım eklerini simgeleyen harfler arasındaki eğik çizgi (/), ünlü ya da ünsüz ses değişimi / dönüşümünü gösterir.

Fiil üretim ekleri: tanım özetleri ve örnekler (Banguoğlu 2000)

§ 1 d'ekli fiiller

Eski ağızlardan kalma *de/a-* ekleriyle üretilen fiiller giderek azalıyor:

Vardamak, yordamak, istemek, yeltenmek gibi (B 171).

² Denemenin kapsamına giren fiil kökleri tek heceli (Türkçe ya da Türkçeleşmiş) köklerden seçilmiş; çok heceli ya da *-mek / mak* yerine *-etmek, yapmak, olmak* gibi yardımcı fiillerle çekilen fiil tabanları (kökleri) denemenin kapsamı dışında tutulmuştur.

Türkçe Fiillerin Yapım Ekleri Üzerine Bir Deneme

§ 2 e/a ekli fiiller

Fiil tabanını izleyen e'/a ekleriyle üretilen, süreklilik anlatan fiiller pek boldur:

Kanamak, boşamak, dilemek, tünemek gibi (B 172).

§ 3-e/al ekli fiiller

Sıfatlara eklenerek üretilen *el / al* fiilleri, “*edilen*” anlamını (bağlamını) taşırlar: *Azalmak, domalmak, daralmak, sağalmak, düzelmek, yönelmek, körelmek*, vb. gibi (B 173).

§ 4 e/alt ekli fiiller

Edilen bağlamındaki fiilleri, *ettiren / yaptıran* anlamına çevirirler: *Bunalmak > bunaltılmak, düzelmek > düzeltmek* gibi.

§ 5 e/an ekli fiiller

Boşamak, bulamak, eşemek, döşemek gibi, fiil tabanına eklenerek üretilen *e/an* fiilleri, e'a fiillerinin “*dönüslü-edinen*” anlamı taşıyan birleşik biçimdir.

Kıvanmak, dolanmak, üşenmek, döşenmek gibi.

§ 6 e/a'r ekli fiiller

-e/a'r- ekli fiillere *ettiren / yaptıran* görünüşü veren -'r ekinin kaynaşmasıyla ortaya çıkan birleşik bir ektir:

başarmak, taşırmaq, evermek, devirmek, gibi *ısırmak, oturmak, üfürmek*, vb. gibi (B 175):

Renk sıfatlarından yapılan fiillerde çok sıklıkla kullanılır:

Sararmak, ağarmak, yeşermek, aşermek gibi.

Banguoğlu “bu fiiller, fiil tabanından üretilen -er- fiilleriyle karıştırılmamalı” diyor - ama gerekçesini, sakıncasını açıklamıyor.

§ 7 eş ekli fiiller

Banguoğlu'nun -eş- fiilleri, -iş- ekli fiiller olarak yeniden tanımlanmakta (bkz. § 16).

§ 8 e/a't ekli fiiller

-e/at- fiil ekleri, -e/a- fiil eklerinden doğmuş, *ettiren / yaptıran* anlamı / bağlamında birleşik biçimlerdir (B 177):

Yaratmak, kuşatmak, kazıtmak, tozutmak, kurutmak, gözetmek, bezetmek, küretmek gibi.

-et- fiilleri yerine, belki de, bütün seslilere açık -'t- ekleri olarak örneklenmesi daha doğru olurdu. B (177), çağdaş yazı dilinde, -e/at- eklerinin yerlerini -e/a'l/n- eklerine bıraktığına değiniyor:

azatmak > azalmak, özetmek > özenmek gibi.

§ 9 e/abil ekli fiiller

Bütün fiil eklerinin ardından fakat *mk* mastar ekinden hemen önce gelen -e/a-bil- eki, işlev ve anlam olarak, yetkinlik, yeterlik anlamına gelir. (Gü-

venç'in yorumu):

Yapabilmek, edebilmek, görebilmek, vurabilmek, bile-bilmek vb. gibi.

-e/a'bil- eki her tür fiilin her kip, zaman ve kişi çekimiyle, değişikliğe uğramadan çekilir.

§ 10 *ı/i-ekli fiiller*

Eski dönemden kalmış, çağdaş dilde yaşayan eklerdir (B 178):

Işımak, karımak, taşımak, erimek, eşimek, didimek gibi.

§ 11 *ı/i-rg'ale'n ekli fiiller*

Çok eski dönemlerden kaldığı söylenir (B II-17). Bu tür eklerin sözlüklerde *basırғанmak, kırsırғанmak* vb. dışında fazlaca örneği kalmamıştır.

§ 12 *ı/i'l ekli fiiller*

En eski çağlardan kalmış ve *edilgen* anlamını koruyan eklerdir, *-i/i'l-* eki olarak sınıflansalar da, hemen çoğu ünlülerle birleşirler:

Sayılmak, kurulmak, kıyılmak, sevilme, sürülmek, boğulmak, durulmak vb. gibi.

§ 13 *imse ekli fiiller*

Benzemek anlamını taşıyan, yansıtan eklerdir (B 179):

Azımsamak, önemsemek, gülümsemek gibi (B 177).

§ 14 *ir ekli fiiller*

Eski Türkçeden kalma bir fiil yapım ekidir (B 252):

Aşırmak, şişirmek, düşürmek, geçirmek, kaçırmak, belirme, seçirmek, kemirmek, kayırmak, köpürmek vb.

§ 15 *irge ekli fiiller*

Eski Türkçeden kalma isimden fiil yapan nadir bir ek (B 253):

Esirgemek, kasırganmak, basırғанmak vb. gibi.

§ 16 *iş ekli fiiller*

Karşılıklılık - ortaklık anlatan, yaygın bir yapım ekidir (B 254):

Doğrudan: *Vuruşmak, boğuşmak, bakışmak, sürtüşmek;*

Çok yanlı: *Bozuşmak, atışmak, çatışmak, uyuşmak, konuşmak;*

Ortaklı: *Koşuşmak, girişmek, gülüşmek, ağlaşmak, üşüşmek;*

Dönüştürücü: *Alışmak, buruşmak, kokuşmak, yakışmak, ilişmek;*

Çeşitli: *Yakışmak, erişmek, çıkışmak, sataşmak, dolaşmak, savaşmak, alışmak, sevişmek, dövüşmek, buluşmak,* vb.

§ 17 *işle ekli fiiller*

Fiilden isim yapan nadir eklerdendir (B 256):

İtişlemek, kakışlamak, dürtüşlemek, genişlemek, gibi.

§ 18 *iştir ekli fiiller*

Banguoğlu'nun "edeleme" adını koyduğu fiillerin canlı bir eki:

İtiştirmek, yapıştırmak, veriştirmek, çekiştirmek, sıkıştırmak, kırıştırmak, geçiş-

Türkçe Fiillerin Yapım Ekleri Üzerine Bir Deneme

tirmek, savuşturmak, araştırmak, soruşturmak, eleştirmek, koşturmak gibi.

§ 19 't ekli fiiller

Eski bir "ettiren" ekidir, farklı biçimleri vardır (B257):

1. *Doğrultmak, kısaltmak, yanılmak, belirtmek, seçirmek,*
2. *Akıtmak, kokutmak, ürkütme, sarkıtmak, azıtmak,*
3. *Aldatmak, işitmek, kurutmak, avutmak, yırtmak, tartmak* gibi.

§ 20 'y ekli fiille

Eski Türkçe ağızlardan kalma bir yapım ekidir (B 258):

Koymak, saymak, kıymak, yuymak, doymak vb.

§ 21 'z ekli fiiller

Yaygın bir "ettiren" eki, dilimizde değişmiş, tanınmaz olmuş:

Ütüzmek, tütüzmek, emzirmek, damızmak gibi.

§ 22'k ekli fiiller

Hemen çoğu ünlüleri alabilen, az kullanılan bir ektir (B II-9):

Bırakmak, acıkmak, gecikmek, gözükmek, buruk(laş)mak, vb.

Nadir hâller olarak, *korkmak, şarkmak ve ürkmek* akla geliyor.

§ 23 'k' ekli fiiller

a) *Haykırmak, püskürmek, bıçkırmak, sümkürmek, hünkürmek, hınkırmak, fişkirmek* gibi, sesli anlatımlar yanında;

b) *Gereksmek, bıraksamak, duraksamak, kanıksamak* gibi kişisel tercih ve eğilim bildiren eklerdir.

c) *Tökezlemek, tıkızlamak, dikizlemek, takozlamak* gibi olumsuz, uyumsuz eylemleri simgeler.

§ 24 -le/a- ekli fiiller

Banguoğlu'na göre -le- ekli fiiller dilimizin en geniş yapım ailesini oluşturur (B 181):

Anlamak, eylemek, saklamak, inlemek, beklemek vb. gibi.

Ses benzetmesiyle yapılan fiiller de kullanılır:

Horlamak, melemek, havlamak, saklamak, vızlamak gibi

Hareket benzetmesi olarak da fiil yapımına girerler:

Atlamak, zıplamak, eğlemek, özlemek, bağlamak vb.

§ 25 le/an ekli fiiller

"Edilen,-edinilen" anlamında kullanılan bir fiil ekidir (B 243):

Ünlenme, dişlenmek, dışlanmak, evlenmek, avlanmak, yağlanmak, yaşlanmak, tüylenmek, kirlenmek vb.

§ 26 -le/aş- ekli fiiller

-len, ekli fiillerde olduğu gibi "leş" ekinin le+iş kaynaşmasından gelmiş olması mümkündür (B 186):

Taşlaşmak, bekleşmek, sözleşmek, uzlaşmak, anlaşmak gibi.

Banguoğlu (§187), seçtiği örneklerle, *-len -ve -leş-* ekli fiillerin anlam açısından zamanla birbirine yaklaştığını hatırlatır:

Sertlenmek ≈ *sertlemek*, *terslenmek* ≈ *tersleşmek* vb.

§ 27 *me/a* ekli fiiller

Olumsuzluk eki, *mek / mak* ekleriyle ses uyumu yapar (O kadar evrensel ki örnek gerekmiyor.) Her fiili olumsuz yapar.

§ 28 *mele* ekli fiiller

Yukardaki *işle* eki gibi isimlerden yapılmış fiillerdir (B 259):

Karmalamak, *sarmalamak*, *tırmalamak*, *kırmalamak* vb.

§ 29 *meş* ekli fiiller

er ve *meş* *yapım* eklerinin özel bir birleşmesi olabilir

sarmaşmak, *karmaşmak*, *almaşmak*, *ilmeşmek* vb.

§ 30 *m'*ekli fiiller

Olumsuz soru hazırlama eki olarak sayıldı ama örnek verilmedi.

Her ünlüyü alır. Kök ile çekim eki arasına da girer.

Almıyor mu, *düşmüyor mu*, *vermiyor mu*, *durmuyor mu?* gibi.

§ 31 *n* ekli fiiller

Çok eski çağlardan miras kalmış ve bugün farklı anlam ve bağlamlarda kullanılan '*n*' ekli fiiller, kişinin veya öznenin kendine yönelik eylem ve eğilimlerini anlatırlar (B 249):

Kaçınmak, *sakınmak*, *çekinmek*, *söylenmek*, *dikinmek*, *kalkınmak*, *takınmak*, *tapınmak*, *gezinmek*, *geçinmek*, vb.

Bu ekler, *ı/i* ünlüleri yanında öteki ünlülerle de bağdaşıktır:

Soyunmak, *övünmek*, *silkinmek*, *tıkınmak*, *bakınmak*, *avunmak*, *acınmak*, *aşınmak*, *usanmak*, *öğrenmek*, *tanınmak*, *beklenmek*, *denenmek*, *bilinmek*, *okunmak* vb.

§ 32 *ir-* ekli fiiller

"*-ir*" fiilleri olarak sınıflanmakla birlikte, *ı/i* ünlüler dâhil *u/ü* gibi ünlüleri de alan, "*eden / ettiren*" anlamında bir ektir (B 252):

Aşırmaq, *şışirmek*, *düşürmek*, *geçirmek*, *kaçırmak*, *duyurmak*, *belirmek*, *buyurmak*, *değirmek*, *seğirmek*, *doğurmak*, *yoğurmak*, vb. -ğ'r- eki yaygın.

§ 33 *se* ekli fiiller

Eski Türkçenin "*istek*" belirten fiil ekidir (B 189):

Susamak, *tavsamak*, *öksemek*, *dursamak*, *kapsamak* gibi.

§ 34 *si* ekli fiiller

Eksilmek, *tiksilmek*, *yoksamak*, *ayıpsamak*, *gülümsemek*, vb. (B 190).

Bulgular, cetveller, yorumlar ve öneriler

Bu bölümde, denemenin sırasıyla, a. Bulgularla ekli cetvellerin açıklanmasına, b. Bulgu ve sorunların yorumuna ve c. Önerilere -bazı araştırma ve yayınlar- yer veriliyor.

Türkçe Fiillerin Yapım Ekleri Üzerine Bir Deneme

a) Bulgular

Banguoğlu'nun (2000) *Türkçenin Grameri*'ndeki fiil yapım ekleri derleyip incelenerek 34 adet fiil eki bulundu. Bu fiil ekleri önceki bölümde paragraf (§) simgesiyle 1'den 34'e kadar sıralandı (§1-34). Fiil ekleriyle ilgili veri tabanı, paragraf numaraları, yapım ekleri ve bu eklerle üretilen toplam (64+202=) 266 dolayında fiil örneği cetvel 1'de iki sütun hâlinde, "Azalan ve Yaygın Fiil (Yapım) Ekleri" olarak gösterildi. Kullanımı "Azalan" ve "Yaygın" fiil ekleri ve bunlara ait nesnel ölçütler bulunmadığı için, Banguoğlu'nun sınıflama ve tanıtımdaki değerlendirmesinde, verdiği fiil örneklerinin, sözlüklerde bulunup bulunmadığına bakıldı. *Azalan* ve *yaygın* fiillerin sayıları birbirine oldukça yakın olduğu hâlde (16 /18), fiil eklerine verilen örneklerdeki oranın %32 yaklaşık (1/3) olduğu görüldü (64 / 202) (krş. cetvel 1).

Fiil tabanı ve köklerinin, yapım ekleriyle işlevsel ve fonemik ilişkisi nedeniyle, *Fiil kökü + yapım eki + çekim eki* şeması uyarınca, araştırma evrenini oluşturacak olan "*Tek hücreli fiil*" köklerinin "*ünlü ve ünsüz*" yapısını incelemek gereği duyuldu. Bu maksatla, Deny / Şahin gramer kurallarında tek heceli köklerin ikili yapısından yola çıkıldı (§107):

- *Ünsüz + temel ünlü + ünsüz* (açık) *hece*,
- *Ünlü + ünsüz* (kapalı) *hece*.

TDK İmlâ Kılavuzu (2000) 'Genel Dizin'de yer alan fiiller tarandı ve seçildi. Yapılan seçimlerin geçerliği / tutarlığı Türkçe sözlüklerde irdelendi.

Bu yöntem ve teknikle seçilen tek heceli toplam (42+138=)180 fiilin, ünlü v e ünsüz yapısı ile *fonem* (ses) dağılımı cetvel 2 ve cetvel 3'de ayrı ayrı ve ayrıntılı olarak gösterildi. "A + E" ünlüleri her iki hece türünde açık farkla baskındır: Açık hecelerde $21 \div 42 = \%50$, kapalı hecelerde ise toplam olarak $60 \div 138 = \%43$. Ünlü ile başlayan kök hecelerde, görülen ünsüzler *İ*'den *Ö*'ye doğru düzenli azalırken, "I" ünlüsü ile başlayan tek heceli fiil kökü bulunamadı. Açık hecelerde ünsüzlerin (cetvel 2); kapalı hecelerde ise ünlülerin dengeli dağıldığı görüldü. Açık hecelerdeki *A / E* çokluğuna karşı, kapalı hecelerde, *S + K + Y + D* ünsüzler toplamı ($\% 22 + 17 + 16 + 13 = \%66$) üçte iki oranında bulundu. Hecelerin ünlü / ünsüz dengesiyle, yapım eklerinin ünlü/ ünsüz dağılımları arasında örtük bir etkileşim var gibiydi ama anlamlı bir ilişki bulunamadı. (krş. cetvel 2 ve cetvel 3).

Ancak "*yap*" kökünden üretilen fiillerin eklerinde a) kökten hemen sonraki "*a*" ve "*p/r*" eklerinin *çoğunlukla yardımcı fiil* (mastarı) aldığı; b) öteki eklerin "I" dan "*P/R*"a doğru azaldığı; eklerdeki c) "*Ş, D, R ve T*" fonemlerinin denk ve dengeli bir dağılım sergilediği söylenebilir. Bu eğilimler, sayısal veriler tablo hâline getirilince görülebiliyor (bkz. cetvel 4.).

Fiil (yapım) ekleriyle ilgili veri tabanı oluşturulduktan sonra , sıra bilgilerin *tümevarımla* sınıanmasına geldi. Bu maksatla, “yarı ünlü sayılan “y” sesiyle (D/ Ş 1995) başlayan ve yardımcı fiil olarak da kullanılan *yap-mak* fiilinin “*yap*” kökü seçildi. Bilinen ve sözlüklerde bulunan fiiller göz önünde tutularak, “*yap* kökünden kaç fiil üretilebilir?” sorusu soruldu. Bu denemenin ayrıntılı sonuçları cetvel 4’de toplu olarak sunuldu.

“*Yap*” kökünden toplam olarak 25 fiil üretilebilmişti. Bu denemeyle bulunan “*bilmek, etmek, gelmek, kalmak, olmak, vermek*” gibi 6 yardımcı fiil düşülürse, geriye “*mak*” mastarlı 19 fiil kalır. Bu sayı, cetvel 1’de “*Yaygın Yapım Ekleri*” olarak sınıflanan toplam 19 fiile-belki tesadüfen- eşit çıktı. Ancak bu eşitlik, Banguoğlu’nun (2000) fiil eklerini tanımlayıp sınıflarken önerdiği - benim de çoğuna katıldığım “*yaygın / nadir*” ayrımının *indî* ya da *kişisel* olmadığı destekleyen geçici bir ipucu (*karine*) olarak da yorumlanabilir.

Bu aşama da, yöntem sorunu: “*Yap*” kökünün, Türkçenin tek heceli fiil köklerini ne ölçüde temsil ettiği? Soruyu yanıtlamak maksadıyla, “*a*” ünlüsü yerine, “*e*” ile başlayan, *er-mek* fiilinden “*er*” kökü seçildi; TDK *İmlâ Kılavuzu* ile sözlüklerde *er* hecesiyle başlayan ve “*mek*” ekiyle “*fiil*” olarak belirlenen sözler tarandı ve derlendi. Bulunan örnekler, cetvel 5’te iki sütun olarak - eksik ve fazlasıyla- karşılaştırıldı... TDK *Sözlüğü*’nde (1998), “*er*” kökünden 18 , Püsküllüoğlu’nun (1995) *Sözlüğü*’nde ise 20 fiil bulundu. Bu toplamlardaki eksik ve fazlalar dengelendiğinde -umulan fakat- beklenmeyen bir sonuçla karşılaşıldı. İki sözlüğün düzeltilmiş ortalamaları yeniden 19 fiilde buluştular.

Bu 19 yapım eki, bütün fiil kökleri ve yapım ekleri için geçerli olmasa bile, dilimizdeki tek heceli fiillerde kullandığımız (yapım) eklerinin ortalama 20 dolayında bulunduğunu yansıtabilir. Belki daha da anlamlı sonuç, fiil yapım sürecinde, dilimiz birbirinden çok farklı *fonem* (ses)ler kullandığı hâlde toplam ortalama üretimin aynı düzeyde kalmasıdır. Farklı fiil kökleriyle yapılacak “*tümevarım*” deneyleri daha farklı sonuçlar verebilir. Ancak araştırmanın ilk denencesi (ipotez veya varsayımı) doğrulanmıştır: Konuşup ve yazdığımız Türkçede köklerden ürettiğimiz fiil ve yapım eklerinin toplam ortalaması 20 düzeyinde bulunuyor.

b) Yorumlar

Bugün satışta, 1950’lerden kalma, üst üste yeni basımları yapılan iki eser ve yazar var: Banguoğlu ile Deny. İkisi de yarım yüzyılını doldurmuş kişiler. Dil ve kültür gibi değişim içinde süreklilik gösteren varlıkların hayatında 50 yıl uzun bir süre sayılmayabilir. Oysa kültürümüzü yansıtan ve taşıyan dilimiz öyle hızlı değişiyor ki araştırmacılar izlemeye yetişemiyor (Güvenç 2002 a: 47-49). Deny ilk gramerine *Osmanlı Türkçesi* adını vermişken ikincisine

Türkçe Fiillerin Yapım Ekleri Üzerine Bir Deneme

Türkiye Türkçesi'ni yakıştırmış; dil devriminin yapısal sorunları üzerinde durmuştur. Dil bilim açısından büyük emek ürünü olan bu eserler, Türk dili ve genel lengüistik eğitimi için vazgeçilmez kaynaklardır. Ancak, bilimsel terim ve yöntemleriyle, uzmanlar ve adaylar için yazılmışlardır. Okuryazarlar, daha doğrusu okuyup yazanlar için, kolay okunur anlaşılır el kitaplarına gerek var. (Banguoğlu'nu tam anlamaya başlamıştım ki Deny'nin çevirisiyle aklım yenden karıştı.) "Sözlükler saatler gibidir. Hiçbiri tam doğru ya da güvenilir değildir ama en kötüsü hiç yoktan iyidir." diyor, sözlük yazar Samuel Johnson (1755). "Er" hecesiyle başlayan fiiller derlemesinde TDK ile Püsküllüoğlu sözlükleri arasındaki farklar cetvel 5'te gösterilmişti. Yapım eklerinin sınıflamasında gündeme gelen "fonem" ve "morfem" kavramlarının açıklamasında tam bir kargaşa var. Her biri bir birim ama ne birimi? "Ses birimi, biçim birimi, anlam birimi, yapı birimi" diyenler var. (krş. TDK, Püsküllüoğlu, Tahsin Saraç ve Halit Atalay sözlükleri.)

c) Öneriler

Yabancı dil-Türkçe sözlükleri bu kavramların karşılıkları Türkçe sözlüklerde aynen yer aldığı gerekçesiyle, "fonem" ve "morfem" ile açıklamadan geçirtiyorlar (bkz. *Redhouse Büyük Sözlüğü*). Sorun, tabii, hâlâ bir *Türk Ansiklopedisi* derleyememiş olmamızdan kaynaklanıyor olabilir (mi?) *Britannica* ve *Larousse* çevirileri ve uyarlamalarıyla dil bilimi bu kadar olabiliyor.³ *Fonem* ve *morfem* kavramlarını bile sözlüğünde bulamayan öğretmen ve öğrenciden nasıl bir dil/varlık bilinci beklenebilir ki? Herkesin okuyup anlayabileceği, ana dilde yazılmış çok sayıda sözlük ve gramerlere gereksinme var. "İlkel" kültürleri konu alan TV belgesellerinde (bkz. *National Geographic* ve *Discovery* kanalları) "Kültür varlığını diline borçlu olduğunu" dile getiren, o yoksul insancıklardan alınacak ne hayati dersler var.

Acilen, yeni ve yenilenebilen sözlük, dil bilgisi ve gramer kitaplarına ihtiyaç var. Ana dilini öğrenen çocuklar, Türkçe konuşan ergin kişiler gramere, sözlüklere ihtiyacı duymayabilir ama öğretmen ve yazarların sorunları ve sorumlulukları giderek büyüyor, yayılıyor. Şahin'in Deny'den (1955) yaptığı

³ İlk Fransız Ansiklopedisi 1750'lerde yayımlanmış. Yüzyıl kadar sonra, Başbakanı d'Israeli, Avam Kamarasında yaptığı veda konuşmasında (1880'ler), ünlü *Oxford Sözlüğü*'nü yazıp yayımlayan yurttaşı Dr. Johnson' un (1755) "sözlük yazarlığı" yakınmasına "kamu yönetimini" de eklemiştir. *Larousse*'a göre 10 yıl geç kalan *Britannica*, *Oxford* sözlüğü ile yaşıttır. Belki, de, iddialı fakat bir türlü gerçekleştiremeyen Türk ansiklopedisinden önce, saygın, sözüne güvenilir bir Türkçe sözlüğe ihtiyaç var. "Mucizeler ülkesi" Japonya'da, yıllık dil-edebiyat, genel kültür, iletişim eserleri, toplam yayınların %25'i düzeyindedir. (Güvenç 2001:294). Çağımızda en saygın milliyetçilik diline sahip çıkmakla mümkündür. Bu gerçeği görmek ve kavramak için, "Devlet bitti, ulus / ulusçuluk geçmişte kaldı" görüşünü savunan ülkelerin kendi ulusal dillerini yaymak için yabancı dille eğitime yaptıkları yatırımları izlemek yeterli olabilir.

gramer çevirisinin (1995) -dil bilimi yöntemi, teknik ve kavramları sadeleştirilerek- popüler (*mealen tefsirleri*) yorumları yapılmalıdır. Sanırım, bu tür proje ve hizmetlerde öncülük ve sorumluluk TDK'ye düşüyor.

*

Bir özenci (amatör) olarak boyumdan büyük sözler ettiğimin hatta, ünlü Osmanlı deyişiyle, “*Müslüman maballesinde salyangoz satma*”ya kalktığımın farkındayım Ancak, günahı ve sevabıyla, bu deneme bir yayımlanır, uzmanların dikkatini çeker, eleştirilerine konu olursa, önerilerim eğitim kurumlarına ve akademisyenlere ulaşabilirse... “*Ne mutlu bana!*”³

“*Bilim ve sanat alanında çalışan kişiler,
saygıyla anılıp övülmeyi hak eder Oysa.
sözlük yazarlar bağışlanmayı umabilir.*”

-Dr. Samuel Johnson (1755)

Kaynaklar

- Banguoğlu, Tahsin (1940), *Anabattlarıyla Türk Grameri*, İstanbul.
- _____ (1959), *Türk Grameri Birinci Bölüm Ses Bilgisi*, Ankara.
- _____ (2000), *Türkçenin Grameri*, 6. baskı, Ankara: TDK: 528.
- Deny, Jean (1921), *Grammaire de la langue turque* (Ottoman), Paris.
- _____ (1955), *Principes de grammaire turque* (Turquie), Paris..
- _____ (1995), *Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları*, (Türkçeye çeviren Oytun Şahin), Ankara: TDK yayını 616.
- De Sasure, F. (1954), *Cours de linguistique générale*, Lausanne-Paris, ([Porzig'in (2003 q.v.) “Söz-Kelime” ayrımı referansı.]
- Güvenç, Bozkurt (2000), *Japon Kültürü*, (Dil ve İletişim böl.), İş Kültür yayımları.
- _____ (2002a), *Kültürün ABC'si*, (Dil ve İletişim), İstanbul: YKY.
- _____ (2002b), *Türk Kimliği*, (“Osmanlı ve Türk” 5. böl.), İstanbul: Remzi.
- _____ (2005), *Demirel'e Yazdıklarım* (Bölüm T. “Kültür ve Dil”), İstanbul: Büke.
- Hepçilingirler, Feyza (2005), *Yıldızların Suyu Döküldüğü*, Everest.
- Kottak, Conrad Ph. (2000), *Antropoloji: İnsan Çeşitliliğine Bir Bakış*, (Çeviri, 21. böl. “Dil”), Ütopya Yayınevi.
- Porzig, Walter (2001), *Dil Denen Mucize* (çeviri), Ankara: TDK: 617.
- TDK, (1986), *İmlâ Kılavuzu*, Ankara: TDK: 525.
- Wells, Calvin (1984), *İnsan ve Dünyası*, (Çeviri, “Dil” Bölümü), İstanbul: Remzi.

CETVEL 1
TÜRKÇE FİİLERİN YAPIM EKLERİ
(Kaynak: Banguoğlu 2000)
(Kullanımı Azalan ve Yaygın Yapım Ekleri)

Azalan Yapım Ekleri			Yaygın Yapım Ekleri		
§ Nu.	Yapım Ekleri	Örnek Fiiller	Örnek Fiiller	Yapım Ekleri	§ Nu.
			4	d/t'	1
			4	e/a	2
4	e'al't	4	7	e/al	3
7	eş	13	4	e/an	5
8	e/a't	9	11	e/a'r	6
10	ı/i	6	5	e/a-bil	9
11	ı/i-rg-a/e'n	2	7	ı/i'l	12
13	imse	3	10	'ir	14
15	irge	3	29	'ş	16
17	işle	4	11	iştir	18
20	iy	5	16	it	19
21	iz	4	14	k'	23
22	k	5	15	le/a	24
			9	le/an	25
28	mele	4	9	e/leş	26
29	meş	4	0	m'e/a	27
30	m'ı/i,u/ü*	--	25	'n	31
			12	'r	32
34	sin	5	5	se	33
15	TOPLAM	64	202	TOPLAM	19

* Soru eki m'? evrensel olduğu için sayıldı, örnek verilmedi.

Ekler toplamı : 15 + 19 = 34 Yapım Eki

Fiil örnekleri toplamı: 66 + 202 = 266 Fiil

CETVEL 2

ÜNLÜYLE BAŞLAYAN TEK HECELİ FİİL KÖKLERİ (ÜNLÜ + ÜNSÜZ HECE YAPILARI VE SAYILARI)

Ü n s ü z l e r

Ünlüler↓	b	c	ç	d	ğ	k	l	m	n	r	s	ş	t	v	y	z	Σ	%
A		√		√	√	√	√		√	√	√	√	√	√	√	√	12	28
E				√	√	√	√		√	√	√	√	√			√	9	21
I																		YOK
i		√			√		√		√			√	√			√	6	14
O				√	√		√		√						√		4	10
Ö				√	√		√		√				√	√			5	12
U		√								√					√		5	12
Ü							√				√				√	√	1	3
Ünsüz toplamları ⇒	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	5	42*	100

- *Ünlü ile başlayan tek heceli toplam 42 fiilin tam yarısı "A / E" ile başlamaktadır. "I" ile başlayan fiil kökü bulunamadı. Geri kalan 5 ünlü, "I" den "Ü" ye düzenli olarak azalır. Sırayı bozan tek ünlü "O"dur.
- Ünsüzlerin dağılımı 2 ile 4 arasında değişiyor. "I" ve "z" ünsüzleri (5 ile) en üst sırada dikkati çekiyor.

CETVEL 3
TEK HECELİ FİİL KÖKLERİNİN GENEL DÖKÜMÜ*
(Ünsüz + Ünlü ile Başlayan Hece Yapıları ve Sayıları)
Ü n l ü l e r

Ünsüzler ↓	A	E	I	İ	O	Ö	U	Ü	Σ	%
B	5	1	2	2	1	1	2	1	15	11
C	1				1				2	1
Ç	1	2	3	2		1			9	6
D	1	4		3	3	2	2	2	17	13
G		6		3		3		1	13	9
K	10	3	4		5		2		24	17
P				1					1	1
S	8	5	5	3		2	3	4	30	22
Ş	1			1					2	1
T	2	1			1		1	1	6	5
V	1	1					1		3	2
Y	5	2	2	1	3	1	1	1	16	12
Toplam	35	25	16	16	14	10	12	10	138*	100

* Ünlü ile başlayan fiil kökü sayımı, *İmla Kılavuzu*'ndaki dizin ve TDK *Sözlüğü*'nden yapılmıştır. Bazı hece ve ünlülerin atlanmış olması muhtemeldir. Cetveldeki 138 toplamı ve ünlü dağılımları biraz artabilir. İrdelenip doğrulanması şükranla karşılanacaktır. Bu not, ünlü ile başlayan fiil kökleri (cetvel 3) için de geçerlidir.

CETVEL 4
FİİL KÖKLERİNİN YAPIM EKLERİ DENEMESİ
("Yap" Örneği)

Fiil Kök	Y a p ı m E k l e r i									mek/ mak	
	a	ı	l	a	n	p/r	ş	t	tır/t		ıl
YAP	MAK
yap	ā	mak
yap	a	bilmek
yap	a	gelmek
yap	a	kal-
mak											
yap	a	r	olmak
yap	..	ı..	p	etmek
yap	..	ı	n	mak
yap	..	ı	l	mak
yap	..	ı	l	a	mak
yap	..	ı	l	a	n	mak
yap	..	ı	l	a	n	dır	..	mak
yap	..	ı	l	a	n	dirt	..	mak
yap	..	ı	l	a	t	mak
yap	..	ı	l	a	ş	mak
yap	..	ı	ş	mak
yap	..	ı	ş	mak
yap	..	ı	ş	..	tır	..	mak
yap	..	ı	ş	..	tır	ıl	mak
yap	..	ı	ş	..	tirt	..	mak
yap	tır	..	mak
yap	tır	ıl	mak
yap	tirt	..	mak
yap	tirt	ıl	mak
yap	..	ı	vermek

25 5 15 7 6 3 2 6 1 5 6 ←Toplam

Fonem Envanteri

A : = 11 T= 5
I : = 15 P/R = 2
N : = 4 D/T = 5
Ş : = 6 D/TR = 6

Fiil Kökleri, Ekler ve Yardımcı Fiiller

Toplam üretilen fiil: 25
Yardımcı fiillerle -6
Yapım ekleri toplamı : 19

Sonuç ve Yorum

Yapım eklerinin nesnel sınıflaması, ancak böyle bir cetvelle ve tümevarımla mümkün!

- Not: 1) "Mek" mastarlı fiillerde A/E, I/İ, U/Ü dönüşümleri olur. L, N ve Ş değişmez.
2) Bu örnekte yer almayan G, S, K ve Y sesleri, başka fiillerde yapıma girebilir.
3) Tirtıla benzeyen "tirt-ıl" ekine pek rastlanmasa da, Türkçede mümkündür.

CETVEL 5

TÜRKÇE SÖZLÜKLERDE "ER" KÖKÜNDEN ÜRETİLMİŞ FİİLLER
(Bir Karşılaştırma Örneği)

<i>Türkçe Sözlük</i> (TDK 1998)			<i>Türkçe Sözlük</i> (Püsküllüoğlu 1995)		
<i>Kök</i>	<i>Yapım Ekleri</i>	<i>Mastar</i>	<i>Kök</i>	<i>Yapım Ekleri</i>	<i>Mastar</i>
—			er		dir mek
er		dir mek	er	g en	leş mek
er	g en	leş mek	er	g i	mek
er	g en	leş tir mek	er	g in	le mek
er	g i	mek	er	g in	len mek
er	g in	le mek	er	g in	leş mek
er	g in	len mek			
er	g en	leş mek	er	g i t	mek
er	g en	leş tir mek			
er	g i t	mek	er	i	mek
er	g ü r	mek	er	i n	mek
er	i	mek	er	i n	leş mek
er	i n	mek			
			er	i ş	mek
er	s e	mek	er	i ş	il mek
er	i ş	mek	er	i t	mek
er	i ş i l	mek	er	i t	il mek
er	t	mek	er	t e	le mek
er	i t i l	mek	er	t e	len mek
er	t e l e	mek	er	t e	let mek
er	t e l e n	mek	er	t e	let il mek
			er	t e	let tir mek
	§	18	20	§	
Püsküllüoğlu (+4-3=)		<u>+1</u>	<u>-1</u>	(= -4+3)	TDK'den
Toplam		19	19	Toplam	
(+)'lar ve (-)'ler dengeleniyor.			(+)'lar ve (-)'ler dengeleniyor		